

***Generał brygady Jan Kowalewski (1892–1965) –
oficer wywiadu i kryptolog. Studia i szkice,
red. Dariusz Rogut***¹

W październiku 2022 r. minęła 130. rocznica urodzin Jana Kowalewskiego, urodzonego 24 października 1892 r. w Łodzi oficera Wojska Polskiego, matematyka, lingwisty i kryptologa. Jan Kowalewski był absolwentem Uniwersytetu w Liege. W latach 1914–1917 służył w armii rosyjskiej. Od 1917 r. walczył w II Korpusie Polskim w Ukrainie. Był członkiem Polskiej Organizacji Wojskowej oraz szefem wywiadu 4 Dywizji Strzelców Pieszych pod dowództwem gen. Lucjana Żeligowskiego. Kowalewski był organizatorem i naczelnikiem (1919–1924) Wydziału II Radiowywiadu Biura Szyfrów Oddziału II Sztabu Generalnego, który odpowiadał za przechwytywanie depesz Armii Czerwonej i łamanie sowieckich szyfrów w czasie wojny z bolszewikami. Następnie pełnił funkcję szefa wywiadu sztabu wojsk powstańczych w III powstaniu śląskim. W 1923 r. wysłano go do Japonii, gdzie poprowadził trzymiesięczne szkolenie z zakresu kryptografii dla oficerów japońskiego wywiadu. W latach 1928–1933 pracował jako attaché wojskowy przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie (gdzie został uznany za persona non grata), a w latach 1933–1937 jako attaché wojskowy w Bukareszcie. Jesienią 1939 r. kierował Komitetem do spraw Pomocy Polskim Uchodźcom w Bukareszcie. Od 1941 r. do 1944 r. był kierownikiem Placówki Łączności z Kontynentem w Lizbonie. Podczas II wojny światowej w ramach Akcji Kontynentalnej Kowalewski kierował operacjami wywiadowczymi o szerokim

¹ *Generał brygady Jan Kowalewski (1892–1965) – oficer wywiadu i kryptolog. Studia i szkice*, D. Rogut (red.), Łódź–Warszawa 2022, Instytut Pamięci Narodowej, 352 s.

zasięgu na terenie całej Europy. Po wojnie pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Był wydawcą sowietologicznego miesięcznika „East Europe and Soviet Russia” oraz współpracownikiem Radia Wolna Europa². Zmarł 31 października 1965 r. w Londynie. Na podstawie uchwały Sejmu RP rok 2020 był Rokiem Jana Kowalewskiego. Prezydent RP Andrzej Duda na wniosek ministra obrony narodowej 22 września 2020 r. pośmiertnie nadał płk. Kowalewskiemu stopień generała brygady.

Zbiór studiów poświęconych Kowalewskiemu nie jest pierwszą książką o tej postaci. W 2020 r. nakładem Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku ukazała się praca Wojciecha Grotta w językach polskim i angielskim skierowana do zagranicznego odbiorcy³. Pomimo wielu szczegółowych studiów, brak do tej pory monografii dotyczącej tej postaci. Prezentowana publikacja powstała po konferencji naukowej, która odbyła się w Łodzi w październiku 2022 r.

Recenzowany tom składa się z 14 tekstów. Pierwszy artykuł pt. *Przyczyny i skutki wojny Polski z Rosją bolszewicką* (s. 17–28) autorstwa Janusza Odziemkowskiego nie wnosi nic nowego do wiedzy o Janie Kowalewskim ani o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1921. Zaskoczenie budzi brak odniesienia się do najnowszej literatury dotyczącej tego zagadnienia, zwłaszcza prac Andrzeja Nowaka, Andrzeja Chwalby czy Jerzego Borzęckiego⁴. Ponadto autor nie pisze nic o skutkach wojny 1920 r., co zapowiada w tytule artykułu.

Tekst pt. *Bitwa Warszawska 1920 roku – znaczenie dziejowe* (s. 29–35) napisany przez Włodzimierza Suleję również rozczarowuje. Historyk stwierdza, że (...) *po stu latach, bitwa Warszawska jest jedynie przedmiotem słabnącego sporu historiograficznego i okazjonalnej, rocznicowej refleksji* (s. 29). Ze względu na liczne polemiki, które pojawiły się w 100. rocznicę bitwy warszawskiej, trudno zgodzić się z tym stwierdzeniem⁵. Artykuł Sulei, mimo 11 przypisów, ma charakter raczej publicystyczny niż naukowy. Nie ma też związku z postacią głównego bohatera.

² Niestety żadna audycja z jego udziałem nie jest dostępna na stronach Radia Wolności, <https://www.polskieradio.pl/68/790> [dostęp: 10 X 2023].

³ W. Grott, *Rozum przed siłą. Podpułkownik Jan Kowalewski. Zarys biograficzny*, Gdańsk 2020. Jest to rozszerzona wersja broszury pt. *Podpułkownik Jan Kowalewski (1892–1965)*, która ukazała się w serii Patroni dla Gdańskich Ulic, Gdańsk 2019.

⁴ A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015; A. Chwalba, *Przegrane zwycięstwo. Wojna polsko-bolszewicka 1918–1920*, Kraków 2020; J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012; tenże, *Kiedy zaczęła się wojna polsko-sowiecka z lat 1919–1920? Rozważania z punktu widzenia polityczno-militarnego*, „Dzieje Najnowsze” 2013, nr 3, s. 25–37; *Zapomniany pokój. Traktat ryski: interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, S. Dębski (red.), Warszawa 2013.

⁵ Na przykład: M. Górny, *Bez cudów*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2021, nr 1, s. 120–145; M.A. Pieńkowski, *Bój o wszystko, czyli jak nie pisać o wojnie polsko-sowieckiej. Polemika z artykułem dr. hab. Macieja Górnego*, *Bez cudów*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2021, nr 2, s. 128–137.

Artykuł pt. *Rola radiowywiadu w Bitwie Warszawskiej* (s. 37–63) autorstwa Grzegorza Nowika jest rekapitulacją jego wieloletnich badań, których uwieńczeniem była dwutomowa publikacja pt. *Zanim złamano „Enigmę”... Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920*⁶. Fundamentalna praca dyrektora Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku jest de facto monografią na temat wojny polsko-bolszewickiej, o czym niektórzy historycy zdają się nie wiedzieć. Artykuł Nowika opisuje plan Piłsudskiego pobicia wojsk sowieckich etapami dzięki danym dostarczonym przez radiowywiad kierowany przez por. Kowalewskiego. Warto w tym miejscu wspomnieć, że to właśnie Nowik na początku XXI w. jako pierwszy przypomniał postać ppłk. Kowalewskiego i ukazał tego bohatera na tle jego epoki.

Kolejny tekst to *Registruj – bolszewicki wywiad wojskowy w latach 1918–1921 (struktura, zadania)* (s. 65–88) Andrzeja Kowalskiego. Opracowanie dostarcza wiele ciekawego materiału dotyczącego sowieckiego wywiadu wojskowego w pierwszych trzech latach istnienia. Kowalski wskazał kilka przyczyn klęski wywiadu Armii Czerwonej w wojnie z Polską. Były to eliminacja fachowców z dawnej armii carskiej, dyletantwo działaczy partyjnych oraz terror WCzK⁷.

Artykuł Przemysława Waingertnera pt. *Generał brygady Jan Kowalewski – as wywiadu, oficer, dyplomata. Zasłużony, zapomniany, przywracany pamięci* (s. 89–100) jest faktycznie ogólnym przedstawieniem sylwetki oficera polskiego wywiadu. Nie wnosi wiele do wcześniejszych ustaleń badaczy. Oparty jest zresztą nie na źródłach, ale na selektywnie dobranej literaturze przedmiotu.

Zupełnie inaczej należy potraktować rozprawę Marka Grajka pt. *Sukces Jana Kowalewskiego oczami kryptologa* (s. 101–119). Uznany badacz dziejów kryptologii napisał ważny tekst, w którym zadał pytania na temat pracy polskich kryptoanalityków podczas wojny polsko-sowieckiej. W artykule zawarto wiele informacji o szyfrach sowieckiej strony w wojnie 1920 r. oraz o problemach, z jakimi borykał się zespół kierowany przez por. Kowalewskiego.

Z kolei w tekście pt. *Sukcesorzy ppłk. dypl. Jana Kowalewskiego. Antysowiecka współpraca Oddziału II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego ze służbami państw bałtyckich w zakresie radiowywiadu – zarys problematyki* (s. 121–135) Tomasz Gajownik zwraca uwagę na trudności we współpracy polskiego wywiadu

Warto też przypomnieć o innym ważnym tekście: J. Borzęcki, *Piłsudski autorem planu bitwy warszawskiej, co wykazuje M. Tarczyński, a plagiatuje G. Nowik*, „Studia Historyczne” 2015, nr 3, s. 389–406.

⁶ G. Nowik, *Zanim złamano „Enigmę”... Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920*, t. 1–2, wyd. 2, Warszawa 2020.

⁷ Rozwinięcie tych tez można znaleźć w książce: A. Kowalski, *Założycielska klęska GRU. Zwycięstwo Oddziału II w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Łomianki 2022.

wojskowego z wywiadami Łotwy i Estonii, chociażby ze względu na wykrycie operacji MOCR Trust.

Z tym tematem łączy się artykuł Szyfry „666” i „777”. *Przyczynek do studiów nad polską kryptografią podczas II wojny światowej* autorstwa Dominika Smyrgały (s. 247–258), dotyczący szyfrów stosowanych przez polski wywiad wojskowy podczas II wojny światowej i opierający się na materiałach z Archiwum Samodzielnej Placówki Wywiadowczej „Estezet”.

Tekst Józefa Kozłowskiego pt. *Działania informacyjne ppłk. Jana Kowalewskiego jako attaché wojskowego przy Poselstwie RP w Moskwie w świetle teorii i praktyki działań analityczno-informacyjnych oraz dokumentacji Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie* (s. 137–158) jest analizą dokumentów przekazywanych przez ataszat moskiewski w czasach, kiedy kierował nim Kowalewski (1928–1933), przechowywanych obecnie w Centralnym Archiwum Wojskowym. Tekst ma ogólny charakter, nie przynosi też pogłębionej analizy danych dostarczonych przez Kowalewskiego. Autor załączył aneks w postaci szablonu oceny jakości produktu analitycznego. Załącznik nie zawiera niestety danych liczbowych, dlatego trudno ocenić jego przydatność. Kuszące byłoby porównanie materiałów zebranych przez Kowalewskiego z raportami innych kierowników ataszatu z lat 1921–1939.

Z omawianym artykułem łączy się tekst Piotra Kołakowskiego pt. *Okoliczności odwołania ppłk. dypl. Jana Kowalewskiego z funkcji attaché wojskowego w Moskwie w 1933 roku* (s. 177–187). Zdaniem autora jednym z powodów było to, że Sowieci znali treść materiałów wysłanych przez Kowalewskiego do Warszawy. Było to spowodowane zwerbowaniem rtm. Władysława Borakowskiego, pracownika referatu „Rosja” w Oddziale II SGWP, przez sowiecki wywiad. Kowalewski uznany przez ZSRS w lutym 1933 r. za persona non grata musiał opuścić moskiewską placówkę. W kwietniu 1933 r. został przeniesiony na analogiczne stanowisko w Bukareszcie (1933–1937).

Pogłębione studium działalności Kowalewskiego w Rumunii pt. *Związki Jana Kowalewskiego z Rumunią w okresie międzywojennym i w trakcie II wojny światowej. Zarys problematyki* zamieścił w omawianym tomie Wojciech Grott (s. 189–216). Autor opisuje działalność Kowalewskiego na odcinku rumuńskim także po opuszczeniu przez niego Bukaresztu. Warto podkreślić, że tekst jest oparty również na kwerendzie ówczesnej prasy. Za wartościowe uważam dokładne przyjrzenie się sprawie ucieczki ekskróla Rumunii Karola II (1930–1940) z Hiszpanii i udziale w niej ppłk. Kowalewskiego.

Artykuł Ryszarda Parafianowicza zatytułowany *Sowiecko-włoskie stosunki gospodarcze w świetle raportów wywiadowczych mjr./ppłk. Jana Kowalewskiego z lat 1930–1931* (s. 159–175) rzuca nowe światło na dwustronne stosunki ekonomiczne

ZSRS i faszystowskich Włoch. Kowalewski podczas swojej pracy w Moskwie zdobył bowiem umowę handlową między tymi dwoma państwami.

Artykuł pt. *Podpułkownik Jan Kowalewski i pułkownik Ignacy Matuszewski – biografie równoległe (kilka refleksji)* Sławomira Cenckiewicza (s. 217–245) jest próbą nowego spojrzenia na losy Kowalewskiego w kontekście jego wieloletniej znajomości z Ignacym Matuszewskim. Wykorzystano w nim korespondencję między bohaterami. W tekście przeanalizowano memoriał rosyjski z czerwca 1940 r. autorstwa obu wojskowych. Autor podjął się także nowej interpretacji dokumentu z 24 lipca 1940 r. i jego sygnatariuszy. Jest to o tyle istotne, że wcześniejsze ustalenia badaczy były w tym zakresie diametralnie inne⁸.

Tom kończy artykuł Konrada Paduszka pt. *Czy policja polityczna „tworzy” historię? Komunistyczne służby specjalne a badania dziejów wywiadu i kontrwywiadu II Rzeczypospolitej* (s. 261–285). Jest on poświęcony wpływowi służb specjalnych Polski Ludowej na udostępnianie archiwaliów badaczom zajmującym się dziejami Oddziału II. Autor opisał konkretne przykłady, kiedy to Ministerstwo Spraw Wewnętrznych decydowało o dostępie historyków II Rzeczypospolitej do swoich materiałów. W ciekawym studium zabrakło jednak wspomnienia o Biurze Studiów Głównego Zarządu Informacji, które na przełomie lat 40. i 50. XX w. zajmowało się opracowaniem akt Oddziału II. Jako pierwszy archiwalia Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego wykorzystał historyk Józef Lewandowski w swoich początkowych pracach⁹.

Za duży plus tomu uważam liczne zdjęcia, w tym materiały pochodzące z Centralnego Archiwum Wojskowego (s. 317–352). W książce zabrakło jednak kilku istotnych wątków poświęconych Kowalewskiemu. Brak chociażby tekstu o jego udziale w III powstaniu śląskim. Nie wspomniano również o epizodzie w karierze Kowalewskiego, jakim było pełnienie funkcji szefa sztabu Obozu Zjednoczenia Narodowego (OZN). Po ustąpieniu z władz OZN Kowalewski był dyrektorem „Tissa” – Towarzystwa Importu Surowców SA (kwiecień 1938 r. – wrzesień 1939 r.), do czego – zdaniem Izydora Modelskiego – był zupełnie nieprzygotowany. Ten wątek także został pominięty w omawianym tomie, podobnie jak temat pobytu polskiego oficera w Japonii¹⁰. Wymaga to uzupełnienia. Zabrakło również tekstu o Akcji Kontynentalnej

⁸ Chodzi o tekst: B. Wiaderny, *Niechciana kolaboracja: polscy politycy i nazistowskie Niemcy w lipcu 1940 r.*, „Zeszyty Historyczne” 2002, nr 142, s. 131–140. W tekście Cenckiewicza w przypisie 55 na s. 232 są wymienieni kolejni autorzy badający to zagadnienie.

⁹ J. Lewandowski, „Prometeizm” – koncepcja polityki wschodniej pilsudczyzny, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej” 1958, nr 2, s. 100–137, 1959, nr 1, s. 31–52; tenże, *Federalizm: Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego: XI 1918–IV 1920*, Warszawa 1962.

¹⁰ Kilka dokumentów opublikował M. Wołos. Zob. tenże, *Misja kapitana Jana Kowalewskiego do Japonii w 1923 roku*, w: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP*, t. 1, T. Dubicki (red.), Łomianki 2010, s. 329–341.

oraz misji Kowalewskiego w Portugalii¹¹. W zasadzie nie wiadomo nic o 20 latach emigracji Kowalewskiego (1945–1965). W tym okresie był on podpułkownikiem i nie został awansowany na stopień pułkownika¹². Warto zwrócić uwagę, że polski oficer w niewielkim stopniu udzielał się wtedy w środowisku polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii¹³. Istotne z sowietologicznego punktu widzenia byłoby przeanalizowanie zawartości redagowanego przez niego miesięcznika „East Europe and Soviet Russia” (od 1950 r.). Dużą wadą jest brak bibliografii poświęconej Kowalewskiemu, zwłaszcza z prasy emigracyjnej¹⁴. Konieczne jest także sporządzenie bibliografii prac samego Kowalewskiego. Takie zestawienia ułatwiłyby poruszanie się po tej tematyce przyszłym badaczom biografii generała.

Wskazane tu braki nie przekreślają wartości recenzowanej książki. Generał Jan Kowalewski to postać wymagająca kolejnych żmudnych badań. O ile jego życiorys wojskowy został w miarę dobrze opisany, o tyle zupełnie nieznanne pozostaje, jak już wspomniano, 20 lat jego życia na emigracji. Postulatem badawczym byłoby przeprowadzenie kwerendy w zachodnich archiwach, która odpowiedziałaby na pytania, czym zajmował się Kowalewski na obczyźnie. Dlaczego nie utrzymywał stałych kontaktów z polską emigracją polityczną? O czym pisał w prasie polskiej, angielskiej, amerykańskiej czy francuskiej? Jaki był oddźwięk redagowanego przez niego sowietologicznego pisma „East Europe and Soviet Russia”? Pytań jest dużo, a poszukiwanie odpowiedzi na nie wymaga czasu. Należy mieć nadzieję, że kiedyś ktoś podejmie się trudu napisania biografii tego zasłużonego żołnierza i kryptologa.

Michał Kozłowski

Historyk, publicysta, pracownik Sekcji Badań nad Wojskiem po 1945 r. Wydziału Badań Historycznych Wojskowego Biura Historycznego im. gen. Kazimierza Sosnkowskiego.

¹¹ Ostatnio temat podsumowali: J.S. Ciechanowski, *Bohaterowie polskiego wywiadu w II wojnie światowej. Ppłk. dypl. Jan Kowalewski (1892–1965)*, w: *Wywiad i kontrwywiad II RP*, t. 5, T. Dubicki (red.), Łomianki 2015, s. 165–187; A. Dubicki, T. Dubicki, *Misja ppłk. dypl. Jana Kowalewskiego w Portugalii (1940–1944)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2019, z. 105, s. 125–142.

¹² L. Ziaja, *Kowalewski Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14, Warszawa 1968, s. 524–525. Podano tam, że „awans do stopnia pułkownika otrzymał zapewne na emigracji”. Nie ma jednak potwierdzenia tej nominacji.

¹³ E-mail Jana Stanisława Ciechanowskiego do autora z 18 maja 2020 r. (zbiory autora).

¹⁴ Po śmierci Jana Kowalewskiego ukazało się wiele nekrologów. Ich autorami byli m.in. Kazimierz Głabisz i Tadeusz Pelczyński.